

Драган М. Тодоровић¹
Универзитет у Нишу, Филозофски факултет,
Департман за социологију
Ниш (Србија)
Драгољуб Б. Ђорђевић²
Универзитет у Нишу, Машински факултет
Ниш (Србија)
Зорица С. Кубурић³
Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
Нови Сад (Србија)

37.014.523(497.11)"2001/..."
37.091.3:271.2(497.11)"2001/..."
Прејледни научни рад
Примљен 11/01/2024
Измењен 18/02/2024
Измењен 26/02/2024
Прихваћен 09/04/2024
doi: [10.5937/socpreg58-48654](https://doi.org/10.5937/socpreg58-48654)

ВЕРОНАУКА У СРПСКИМ ШКОЛАМА ОД 1990. ДО ДАНАС (РАЗЛОЗИ УВОЂЕЊА, АКТУЕЛНО СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ)

Сажетак: У систем институционалног образовања у Србији верска настава уведена је у јесен 2001. године. Одлука о новом предмету донета је на политичком нивоу, посебном одлуком српске владе и њеног тадашњег премијера др Зорана Ђинђића, без сагласности надлежног министарства. Након дводеценијског спровођења предмета *верска настава* у образовном систему Србије, намеће се питање оцене учинка и утицаја религијског образовања у српским државним основним и средњим школама. У којој мери се подударају, а у којој су супротстављени секуларни школски програм, заснован на позитивним научним сазнањима и догматски конфесионални приступ питањима социјализације и васпитања целовитих личности? Након кратког историјског пресека заступљености верске наставе у Србији, аутори се у свом раду критички осврћу на: 1. удбенике за веронауку и статус вероучитеља, 2. домете и ефекте дводеценијског спровођења наставе веронауке у српским школама, 3. функције верске наставе у државним школама и 4. актуелне расправе стручњака различитог профила о месту и добробитима стриктно конфесионалног модела верске наставе у школском систему. На крају рада нуде свој предлог начина унапређења религијског образовања у Србији.

Кључне речи: Србија, Српска православна црква, образовање, верска настава у школи

¹ dragan.todorovic@filfak.ni.ac.rs; <https://orcid.org/0000-0001-8006-4212>

² brkab@junis.ni.ac.rs

³ zoricakuburic@gmail.com

КРАТАК ИСТОРИЈАТ ВЕРСКЕ НАСТАВЕ У СРБИЈИ

Законом о основним школама 1882. године у слободној Србији је први пут уведено обавезно основно образовање. Настава катихизиса била је један од основних предмета (Јовић, 2012). Под називом *веронаука* или *хришћанска наука*, верска настава одржава се и у време Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1918), касније Краљевине Југославије (1929) (Дајић, 2005).

Након доношења Закона о народним школама 1929. године, Закона о верској настави у народним, грађанским, средњим и учитељским школама у Краљевини Југославији 1933. године и Правила о вршењу верских дужности ученика народних школа 1935. године, верска настава налазила се у ресору Министарства просвете, које организује наставу и поставља наставнике, како у основним тако и у средњим школама (Новковић, 2006, 2012). Пажња је посвећена наставним садржајима заснованим на конфесионалној догматици, али и законима који су донети о свим признатим вероисповестима.

„Кроз законодавну регулативу усвојени су сви захтеви признатих вероисповести, тако да је веронаука постала обавезан и потпуно равноправан предмет у свим државним и приватним школама уз утврђено право надлежних црквених органа да предлажу наставни план и програм за тај предмет, одобравају уџбенике који ће се користити у настави и врше обавезну контролу начина на који се тај сложени и одговорни задатак извршавао у школама.“ (Novaković, 2006, str. 67)

Усвајањем Закона о народним школама 1951. године, извођење конфесионалне веронауке формално је забрањено у државним школама новоформиране државе (Радић, 2002, str. 189–194), настављајући свој живот једино у црквама, уз огромне притиске комунистичких власти, које су у њој виделе главну сметњу за реализацију пројекта борбеног атеизма и формирање научног погледа на свет.

Крајем осамдесетих и почетком деведесетих година прошлог века, са трендом ретрадиционализације и десекуларизације, започиње поступни повратак Српске православне цркве и других верских заједница из подручја приватности на јавну сцену постсоцијалистичке Србије. Преиспитују се могућности поновног увођења религијских садржаја у образовни систем. Предлог Архиепископског сабора СПЦ о враћању веронауке у државне школе, поднет крајем 2000. године, подстакао је динамичну *pro et contra* расправу световних институција и школских власти поводом конципирања, законског регулисања, програмског одређења, уџбеника, наставне праксе и операционализације циљева, садржаја и стила комуницирања религијске/религиозне културе у школи (Јоксимовић и др., 2002; Кубурић, 2002).

Са једне стране, црквене власти правдале су увођење класичне верске поуке у јавне школе враћањем универзалним моралним и религијским вредностима и надомештањем запуштене опште религијске културе и покиданих веза са „вером својих предака“. Са друге стране, стручна и научна јавност аргументовано је упућивала на увођење *религијске културе*, као обавезног, натконфесионалног предмета, који би својим садржинским усмерењем упознавао младе са знањима о бројним религијама и вероисповестима. Према њиховом мњењу, конфесионалну наставу није требало

изводити из конфесионалних заједница: 1. јер су присношћу и заједништвом најбоље подстицале промоцију религије и религиозности, 2. јер унутар њих није постојала натегнутост односа између верујућих, индиферентних и неверујућих, као ни 3. подзривост припадника једне вероисповести према припадницима других вероисповести или неверујућима (Ђорђевић, 2004; Ђорђевић, Todorović, 2000; Todorović, 1996).

Дебату – настава о религији или религиозна настава – у Србији пресецају влада и њен тадашњи премијер др Зоран Ђинђић, напречац уводећи конфесионалну верску наставу у јавно школство. Заогртање културним капиталом православља требало је да осигура подршку врха СПЦ новоформираној политичкој структури након пада режима Слободана Милошевића, али и означи симболичко повезивање са системом који је владао пре комунизма (демократска и проевропска оријентација потврђена је увођењем грађанског васпитања као алтернативног предмета) (Gredelj, 2001–2002; Bačević, 2005; Kuburić and Vukomanović, 2005; Malešević, 2005).

Повратак верске наставе у основне и средње школе остварен је Уредбом о организовању и остваривању верске наставе и наставе алтернативних предмета у основној и средњој школи Владе Републике Србије од 27. јула 2001. године. Прецизније, омогућено је право на конфесионалну верску наставу у основној и средњој школи за традиционалне цркве и верске заједнице: Српска православна црква, Исламска заједница, Католичка црква, Словачка евангеличка црква а. в., Јеврејска заједница, Реформатска хришћанска црква и Евангеличка хришћанска црква а. в.

После пола века од укидања веронауке, она је поново враћена у образовни систем. Патријарх Павле одржао је први јавни час 2. новембра 2001. године у Основној школи „Краљ Петар Први” у Београду, када је између осталих присуствовао и премијер Зоран Ђинђић који је казао да нико није присиљен да децу шаље на веронауку, али никога не треба присилити да одустане од те могућности.⁴

„Оваквим одабиром било је јасно да се верска настава у наш образовни систем уводи као строго конфесионално одређена, а не као општеобразовни предмет. Јасно је да њен циљ, у тако замишљеној и законски регулисаној организацији, може бити само стварање верника и неговање вере, а никако реализација образовних садржаја о религији заснованих на принципу научности као једном од основних наставних принципа.“ (Dačić, 2003, str. 17)

Школске 2001/02. године верска настава изучавала се факултативно, а од 2002/03. године постаје изборни предмет: ученици су у могућности да бирају између предмета *верска настава и грађанско васпитање* (похађање изабраног предмета је обавезно).

Према извештају Златка Матића,⁵ професора на Богословском факултету у Београду, који је на конференцији на Сребрном језеру 9. септембра 2023. године изнео податке, верску наставу у Србији изводи 2.100 вероучитеља од којих је 1.650 вероучитеља

⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=GpTwseqZpHo&t=253s> (приступљено 12. септембра 2023).

⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=GpTwseqZpHo&t=253s>. Zlatko Matić, RELIGIOUS EDUCATION – ORTHODOX CATECHIZATION IN THE REPUBLIC OF SERBIA BASED ON STATISTICAL INDICATORS AND ANALYTICAL CONCLUSIONS: THE EXAMPLE OF THE EPARCHY OF BRANIČEVO OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH. Annual International Conference, Religious Education and Religiosity of Young People, SREBRNO JEZERO, 8–9 SEPTEMBER 2023.

православне, 130 римокатоличке, 250 исламске и 30 протестантске вероисповести. Број деце која прати верску наставу креће се између 450.000 и 500.000. Према подацима из Министарства просвете РС, које преноси новинарка Марија Јанковић (2022) у тексту „Балкан и веронаука: Шта деца уче и да ли је религији место у школи“, „Веронауку у школама у Србији похађа 448.925 ученика, а грађанско васпитање 300.274 ученика“.⁶

УЏБЕНИЦИ ЗА ВЕРОНАУКУ И СТАТУС ВЕРОУЧИТЕЉА

Октобра 2001. године објављен је *Црквени словарь. Православни катихизис за њрви разред основне школе*, уз одобрење тадашњег Министарства просвете и спорта Републике Србије и Светог архијерејског синода Српске православне цркве. Почетком школске 2002/03. године појавио се *Православни катихизис за њрви и друји разред средње школе*, а убрзо затим, 2003. године, *Православни катихизис. Приручник за наставнике основних и средњих школа*.⁷

Владика Игнатије Мидић аутор је свих уџбеника за верску наставу (Midić, 2001; 2002; 2003a; 2003b; 2006; 2008; 2011a; 2011b; 2012a; 2012b), која уводи православну веру у образовни систем Републике Србије. Уџбеници нису више у званичној употреби, али су сви доступни у електронској форми на веб-страници Епархије браничевске.⁸

Што се тиче нових уџбеника за православни катихизис, према речима епископа бачког Иринеја Буловића: „У ситуацији смо да је у Србији ђацима православне вере ускраћена могућност коришћења уџбеника на часовима веронауке које је Црква припремила у складу са својом законском обавезом, истих оних уџбеника православне веронауке које већ годинама користе њихови вршњаци, православни Српчићи у Републици Хрватској“ (Bulović, 2023).

Зорица Кубурић (2016) сматра да су досадашњи уџбеници верске наставе у Србији представили онтолошки утемељен православни катихизис, што подразумева примарно развијање добрих међуљудских односа на темељу прихватања личности и љубави, а не на темељу законских правила која регулишу те односе (Kuburic, 2016). У истраживању утицаја религије на психичко здравље верника, такође се показало да је онтолошка оријентација у теологији знатно заступљенија од легалистичке оријентације са дугорочно позитивним ефектом на личност, што уџбеницима Игнатија Мидића даје предност у односу на друге уџбенике који се користе у региону (Kuburic, 2021).

Игор Ивковић (2018) даје кратки приказ уџбеника веронауке који су се користили у гимназијама и средњим школама у Србији од ослобођења од турског ропства до данас, у којем представља ауторе, наслове и изглед уџбеника, при чему је фотографије корица преузео из Дигиталне Библиотеке Матице српске. На крају свог текста даје значајан коментар на уџбенике Игнатија Мидића: „Његови уџбеници православног катихизиса – веронауке – нису имали схоластичку концепцију као предратни катихизиси

⁶ <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-62463751> (вест постављена 2. 11. 2022, приступљено 19. 9. 2023).

⁷ Аутор уџбеника из веронауке био је епископ пожаревачко-браничевски Игнатије Мидић.

⁸ <https://veronauka.sabornost.org/udzbenici-pravoslavnog-katihizisa> (приступљено 4. 8. 2023).

и тенденцију рационално-гностичког одвајања од литургијско-подвижничког етоса Цркве. Они су нудили свеобухватни приступ животу, холистички поглед на свет, савремену цивилизацију и проблеме човека у њој. Тако су у огромној мери уклањали препреку активног укључења веронауке у литургијско-богослужбени живот Цркве Божије, а самим тим у живот вечни” (Ivković, 2018, str. 168).

Растко Јовић сматра да су уџбеници Игнатија Мидића базирани на његовој догматици која је, опет, у потпуности заснована на Јовану Зизјуласу. Инсистирање на литургији долази и отуда што је јасно да први хришћани нису имали у почетку Свето писмо, него је богослужбена заједница стварала Писмо, што значи да богослужење претходи Писму. Многи сматрају да је теологија Ј. Зизјуласа нешто најсавременије што православни имају и то је похвално за уџбенике (Kuburić, 2016; 2018; 2023a).

Зорица Кубурић (2018) урадила је анализу садржаја уџбеника за православну веронауку у Србији, у оквиру компаративне студије која је пратила образовање у постконфликтној транзицији. Уџбеници Игнатија Мидића баве се односом човека према Богу, човека према другом човеку, као и према природи. Кључни појам јесте безусловна љубав која се не ослања на реалност, већ на очекивано будуће време које ће донети промену. И однос према другом човеку као личности ослања се на потенцијале какав он може бити. Слобода је суштина постојања личности из које произлазе сви остали аспекти верског живота који се одвија у заједници, а она произлази из разумевања Бога, који је представљен као Света Тројица, Бог Отац, Син и Свети Дух, где хијерархија односа није линеарна и појединачна, већ је представљена као нераскидива заједница која у свему исходи од Бога Оца, који је Један (Kuburić, 2018).

Истраживање које је Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС 2013. године поверило Заводу за вредновање квалитета образовања и васпитања приказује мишљења вероучитеља у којем су исказали степен задовољства наставним плановима и програмима, као и уџбеницима и властитом компетентношћу. Узорак је сачињен од 192 вероучитеља православног катихизиса из Београда, Крушевца, Шапца, Ниша, Лесковца и Чачка. Резултати указују на то да је потребно да се садржаји прилагоде узрасту ученика, посебно у основној школи, док је добра страна веронауке у томе што има васпитни утицај на ученике, што развија целовит поглед на свет, подстиче развој личности и ствара основе за одговоран и ангажован живот у друштву. Садржајима даје предност 9% испитаника, 3% начину рада (*Pravoslavni katihizis kao obavezni izborni predmet u osnovnoj i srednjoj školi: evaluacija programa i kompetencija nastavnika*, 2013).

Епископ бачки Иринеј Буловић указује на то да је неравноправност вероучитеља у односу на учитеље и наставнике у основним и средњим школама и даље нерешено питање и изјављује: „Уместо да данас, после две деценије, улажемо заједничке напоре да се престане са дискриминацијом веронауке и реши радно-правни статус вероучитеља, питање које је после враћања верске наставе у наше школе остало отворено, ми смо у ситуацији да се поново боримо за елементарно право родитеља и ђака на избор верске наставе” (Bulović, 2023, str. 20–21).

Поводом увођења новог предмета *вредносѝи и врлине*, Иринеј Буловић, као први и други („реизабрани“) председник Комисије Владе Републике Србије за верску наставу у школама, тела које је надлежно за наставне курикулуме, уџбенике и помоћна наставна средства, али и за сва друга питања у вези са верском наставом,

своје обраћање јавности завршава речима: „Напоследку, још два горка питања Влади Србије: кога су питали да ли, поред постојеће веронауке и алтернативног предмета, треба уводити ‘неевропски’ предмет *вредности и врлине* (вредности и врлине као појмови, нарочито врлине, не постоје у ЕУ-агенди), а посебно, кога су питали за сагласност – о својој одлуци да тај предмет могу да предају наставници разних струка, а да је само теолозима забрањено да га предају? О tempora, о mores!” (Bulović, 2023, стр. 21).

ДОМЕТИ И ЕФЕКТИ НАСТАВЕ ВЕРОНАУКЕ У СРПСКИМ ШКОЛАМА

На самом почетку реализације веронауке као наставног предмета било је доста недоумица. Образовни документи донети у вези са веронауком у највећој мери били су спискови намера, жеља, декларација и програма без механизма и ресурса који ће гарантовати њихово остваривање (Aleksov, 2004). Садржаји верске наставе нису у довољној мери прилагођени децем узрасту (Zuković, 2006; Zuković, Klemenović, 2012, стр. 43). Не постоје разлике у уџбеницима за гимназије и трогодишње стручне школе, уџбеници веронауке нису повезани са садржајима других предмета који се у школи изучавају (Aleksov, 2003, стр. 112). Упутства за вероучитеље, која су достављале верске заједнице, нису била усклађена са програмом. Уочена је неприпремљеност вероучитеља за савладавање предвиђеног програма, нису упознати са начином припреме за час или обрађивања наставног материјала, не сналазе се у избору наставних метода, поступака и медија, а недостају бројна наставна средства и помагала. Постављено је питање компетентности наставног кадра за извођење верске наставе. Уочен је недостатак и недовољна педагошко-дидактичко-методичка оспособљеност наставног кадра (Kuburić i Zotović, 2010, стр. 134–135; Kuburić, 2003, стр. 123), јер вероучитељи (катехете) нису били обухваћени акредитованим каталозима за стручно усавршавање наставника.

Министарство просвете је надлежно за перманентно образовање и усавршавање предавача, односно организовање стручних семинара за вероучитеље на основама дидактике школске веронауке која обухвата припрему часа, анализу полазне ситуације, одређење циљева у настави, избор садржаја, наставних метода и средстава, као и евалуацију и вредновање. Уложен је изванредан напор да се превазиђу почетне потешкоће. На позив тадашњег министра вера РС, ауторке Зорица Кубурић и Снежана Дачић, написале су књигу *Методика верске наставе* (Kuburić, Dačić, 2004), која је била намењена свим верским заједницама.

Од 2012. године Зорица Кубурић, Снежана Дачић и Ана Кубурић понудиле су преко ЗУОВ-а акредитован семинар за вероучитеље *Методика верске наставе* (Katalog, 2012–2014, стр. 244).⁹ Садржај семинара обухватао је: упознавање наставника верске наставе са законском регулативом о образовању, планирање наставног рада од глобалног до оперативног наставног плана, упућивање наставника на израду писаних припрема за час и симулацију наставног часа и друго.

⁹ <chrome-extension://efaidnbnmnibpcjpcglclefindmkaj/https://zuov.gov.rs/wp-content/uploads/2017/11/katalogusavsavanja20122014.pdf>

Ставови грађана према верској настави – емпиријска истраживања

Иако је реч о значајној новини српског реформисаног васпитно-образовног система, изостале су опсежне евалуације циљева и ефеката верске поуке у систему јавног образовања на националном узорку, као и очекивања актера укључених у њихово остваривање (деца, родитељи, школска управа, црквена заједница).

Издвајамо четири емпиријска истраживања која показују однос грађана према верској настави у државним школама. Прво истраживање спроведено је убрзо након увођења новог предмета у систем школског образовања у Србији (2003), а друга три су урађена касније (2007, 2010. и 2022. године).

На узорку родитеља „првака“ из 12 основних и родитеља средњошколских „првака“ из 10 средњих школа у Србији, Институт за педагошка истраживања из Београда и Центар за емпиријска истраживања религије из Новог Сада, спровели су 2003. године истраживање, објавивши налазе у студији *Верска настава и грађанско васпитање у школама у Србији* (Joksimović i dr., 2003).

Родитељи су наводили да се ученицима млађег узраста највише допадао садржај предмета и мање формалан начин рада у односу на обавезне предмете. Најчешће примедбе упућене су на: *начин рада* (повремен догматичан приступ непримерен деци и раскол између научних и религијских поставки), *орјанизацију* (недостатак дидактичког материјала и простора за рад, премала или превелика група ученика) и *услове рада* (уклапање у распоред часова, један час недељно, обично последњи). Помињана је и недовољна оспособљеност вероучитеља за рад са децом. Као главне ефекте верске наставе, родитељи су наглашавали приметне промене у дечјем понашању: одговорније понашање према другим члановима породице, наглашеније уважавање религије и примена најважнијих религијских начела у свакодневном понашању (говорење истине, праштање, скромност, дарежљивост, помагање другима...). Старији ученици истицали су да је градиво из веронауке корисно, поучно и потребно, да су пуно научили о традицији сопственог народа и моралном развоју личности, али су највише замерки имали на предаваче и лоше наставне методе. Генерално, позитивни ефекти похађања наставе веронауке уочљивији су међу млађим ученицима, који су у већој мери изражавали вољу да научено примене у свакодневном животу, док је код средњошколаца акценат био стављен на промене у знању о религији и вери. Спремност да и надаље похађају верску наставу задржана је на високом нивоу: 84% позитивних одговора исказали су родитељи ученика првог разреда, а 74% ученици средњих школа.

За потребе одбране докторске дисертације „Рефлексије верске наставе на функционалност савремене породице“, Слађана Зуковић са Одељења за психологију Филозофског факултета у Новом Саду, реализовала је емпиријско истраживање међу новосадским средњошколцима, пропитујући њихове и ставове њихових родитеља о сврсисходности увођења верске наставе и опажања ефеката досадашњег похађања веронауке. Резултати истраживања презентовани су у књизи *Верска настава у школи* (Kuburić, Zuković, 2010).

Показало се да је одабир верске наставе опредељен унутрашњом мотивацијом ученика, тј. интересовањем за ову област и личним религијским уверењем: 31,2%

ученика нагласило је да су верници, а по четвртина је оправдала избор веронауке разлозима даљег унапређивања сопствене личности, односно проширивањем постојећих религијских знања. Више од 80% испитаних полазника веронауке изразило је уверење о изузетној корисности овог изборног предмета за њихово даље образовање и формирање као личности. Мишљења родитеља о разлозима који су определили њихову децу да изаберу верску наставу подударна су са дечијим: 44,3% верује да су то учинили зато што су верници, 27% истиче интересовање детета за упознавање вере и проширивање укупних религијских сазнања, док 11,7% учињен избор оправдава жељом за општим духовним развојем личности.

Што се *ефеката* похађања верске наставе тиче, ученици су издвојили: 1. боље саморазумевање, као и разумевање других особа, морални и духовни развој личности и промена дотадашњег понашања (49,4% ученика истиче ову промену, 22% је неодлучно и 28,6% не примећују такве промене); 2. виши квалитет личне религиозности, однос према сопственој вери и религији уопште, и 3. позитивне промене у понашању. Родитељи су сагласни и у вези с позитивним учинком присуствовања деце часовима верске наставе (47,1% ученика истиче ову промену, 25% је неодлучно и 26,9% не примећује такве промене).

Значајно емпиријско истраживање под насловом „Религиозност у Србији 2010. Истраживање религиозности грађана Србије и њиховог става према процесу европских интеграција”, у организацији Хришћанског културног центра из Београда (Мladenović, 2011), обухватило је питања односа према верској настави (Kuburić, 2011). Узорак је био састављен од 1.504 испитаника.

На питање да ли треба у државним школама да постоји конфесионална верска настава, добијен је податак да већина, скоро у свим категоријама, сматра да треба да постоји. Укрштањем варијабли веровање у постојање Бога и однос према верској настави, 87% оних који верују у Бога заступа став да треба да постоји конфесионална верска настава у државним школама. Највиши проценат о томе да треба да постоји верска настава у школи (92%) заступљен је међу онима који за себе кажу да су уверени верници који прихватају сва учења своје вере. Чак 78% традиционалних верника који учествују у обредима, али нису активни у сопственој религијској заједници, залаже се за конфесионалну верску наставу. Подржава је и готово половина равнодушних према религији (46%). Чак и они који нису религиозни (34%) не противе се конфесионалној верској настави. Једино противници религије у потпуности не подржавају конфесионалну верску наставу (Kuburić, 2011, стр. 104).

Из овог истраживања издвајамо још једно питање значајно за мотивацију коју верници имају када поштују Божје заповести. Имамо три групе са позитивним ставом према верској настави у државним школама: 1. они који заступају став да их мотивише страх од Божје казне (89% њих је за верску наставу); 2. они који поштују Божје заповести зато што очекују награду (81% заступа став да је конфесионална верска настава у школи потребна) и 3. они које „мотивише љубав према Богу” (89% су на страни конфесионалне верске наставе). Који год мотив да покреће личну религиозност, било страх, очекивана награда или чиста љубав, већина подржава верску наставу (Kuburić, 2011, стр. 105).

Међу студентима свих учитељских факултета у Србији техником онлајн анкетирања, маја и јуна 2022. године, спроведено је испитивање ставова о статусу и утицају веронауке на формирање њихових социјалних ставова. Показало се да велика већина испитаника сматра да „Верска настава треба да буде обавезан предмет у школском систему Србије“ (Šuvaković, Nikolić, Petrović, 2023, str. 108), али се залаже за комбинавање конфесионалног и неконфесионалног модела: „Њихов је став да би од I до IV разреда основне школе, ученици требало да похађају верску наставу у складу са својом конфесијом, а од V до VIII разреда основне школе верска настава би требало да буде организована на неконфесионалном принципу, како би се упознале друге религије и конфесије, историјат религије, религија као друштвена појава и поглед на свет, као основа моралних начела и сл.“ (Šuvaković, Nikolić, Petrović, 2023, str. 109). Односно, сугерише се „да би на млађим узрастима верска настава требало да буде облик социјализације у вери којој се по пореклу припада (верска индоктринација), док би на старијим узрастима религију требало изучавати као друштвену појаву у разним видовима њеног испољавања“ (Šuvaković, Nikolić, Petrović, 2023, str. 110).

ФУНКЦИЈА ВЕРСКЕ НАСТАВЕ У ДРЖАВНИМ ШКОЛАМА

На темељу исказа верских представника о верској настави и емпиријских истраживања о улози религије у образовном систему и широј друштвеној заједници, можемо издвојити неколико значајних функција које верска настава остварује. Осим наведених истраживања позивамо се и на истраживање које је рађено у Босни и Херцеговини на преко 3.500 испитаника путем анкетних упитника и 70 дубинских интервјуа које су дали представници политичког, верског и образовног система (Kuburić, Zotova, 2019; Zotova i dr., 2021).

Веронаука у функцији повезивања с другим човеком и Богом

Веронаука је срж сваке религије. То је мисија којом се нове генерације уводе у веру, али и пут конверзије. Аутор уџбеника за верску наставу владика Игнатије Мидић, на почетку школске 2023/24. године, обратио се полазницима веронауке, позвао родитеље и ученике да размисле да ли ће изабрати православни катихизис, у жељи да им помогне приликом доношења ове важне одлуке: „Дакле, први и основни циљ катихизиса јесте да упути нашу децу, будуће генерације овог народа, на другог човека као на личност... Други задатак веронауке јесте да упути децу на заједницу са Богом у Христу, јер се једино у заједници са Богом може остварити бесмртност за човека и створену природу као будуће васкрсење из мртвих“.¹⁰

Будући да је у Србији верска настава омогућена традиционалним верским заједницама које крштавају малу децу, верска настава у школи омогућава систематско

¹⁰ <https://veronauka.sabornost.org/episkop-ignatije-obracanje-polaznicima-veronauke> (приступљено 3. 9. 2023).

уознавање религије којој се већ припада по рођењу. Вероучитељ Драги Вешковац каже: „Од кад је верска настава враћена у наше школе, мени на самом почетку није било јасно како то да је неко крстио дете у првој години његовог живота, а после седам година неће да га упише на веронауку. Онда сам увидео да и вероучитељи морају много да се потруде да покажу своју љубав“ (Veškovac i dr., 2023, str. 370). Процес обраћења ка Богу и вери је израз човекове слободе и чини се из добронамерне побуде, а не као резултат присиле и уцене (Kuburić, 2023b).

Веронаука у функцији слободе мишљења

Како је дугогодишња атеизација друштва прерасла у једну врсту једноумља и како је школа, развијајући научни поглед на свет, постала друга врста религије, не дозвољавајући унутар образовног система религијски поглед на свет, увођење верске наставе омогућило је слободније формирање ставова према вери. Веронаука у школи доприноси неговању слободе, да се и наука правилно разуме, а не као догма. Владика Иринеј Буловић (2023) сматра да верска настава, не само да не укида начело секуларности државе већ, напротив, представља непогрешиви показатељ нивоа демократичности друштва.

Однос између различитих религија и погледа на свет такође захтева простор слободе у којем је омогућен дијалог у једном друштву. Веронаука, ако није искључива, изазов је дијалогу у ширем друштвеном контексту. Тематизовање других верских заједница на веронауци, давање позитивне или негативне конотације о религијски другом, значајно утиче на међусобне односе у друштву. Такође је значајно осећање личне слободе у осмишљавању живота и смрти. Верска учења успостављају вредносни систем, а он се такође сагледава и са аспекта универзалних вредности (Kuburić, 2018).

Веронаука у функцији развијања моралности

У истраживању улоге религије у процесу помирења у Босни и Херцеговини, које је реализовано са преко 3.500 испитаника и кроз 70 дубинских интервјуа у којима су учествовали верски лидери, наставници и политичари, издвојило се неколико фактора о питању улоге верске наставе (Kuburić, Zotova, 2019; Zotova i dr., 2021). Питање верске наставе је диференцирало испитанике на оне који сматрају да верска учења позивају на добро а не на зло, јер у светим књигама стоји да ко спаси један живот спасио је цело човечанство (Kuburić, Zotova, 2019, str. 262). Индиректно, путем верских поука, личност се подстиче да усвоји вредносни систем и поштује своју традицију. Моралност има свој развојни пут. Веронаука нуди два пута, легалистички и онтолошки, са парадоксалним тензијама између хетерономне и аутономне моралности (Kuburić, 2016).

У Републици Српској приликом истраживања процеса помирења у БиХ, православни свештеник је говорио да из угла православне теологије моралност има свој развојни пут од легализма до личности: „Да бисте дошли до љубави, прво морате проћи кроз закон“ (Zotova i dr., 2021, str. 296). Стога се и у веронауци у процесу изградње личности младих полази од закона. Претпоставка је да се у последњем

ступњу процеса моралног сазревања од хетерономне до аутономне моралности, од поштовања правила која долазе од ауторитета до усвајања правила са разумевањем развија личност која се сналази у различитим контекстима и није ригидна.

Православни вероучитељ и православни свештеник су у том смислу говорили да је циљ веронауке да помогне да се сопствена личност оствари кроз љубав, да се од учења закона дорасте до љубави према другима. Слично је вероучитељ исламске верске наставе говорио да је задатак веронауке да морално одгаја људе и да покуша младима да усади потребу за бригом о ближњима. Питање да ли у остваривању овог циља прво иду правила или однос поверења, утиче на то какав ће бити наставни план и програм, и сами уџбеници. Теоријски слој верских учења јесте идеалан и поставља захтев свакодневног рада на властитој моралности (Kuburić, Zotova, 2019).

Веронаука као симбол враћања традицији

После пада комунизма и започињања демократизације друштва, званични повратак веронауке у српски образовни систем требало је да симболизује отклон од комунистичке владавине и наставак раније симфоније између државе и Цркве. Потиснути идентитети нагло су кренули у друштвено позиционирање. Традиционалне вредности афирмисале су се кроз религијска учења. Тако је верска настава избила у први план, њоме се идентитет настојао формирати и обновити, премостити историјски јаз у религијском континуитету (Joksimović i dr., 2003; Kuburić i Zuković, 2010).

Наше друштво је по традицији патријархално, везано је за своје верске заједнице и одређени национални идентитети везују се за одређену верску структуру. Отпор према верској настави у том контексту био је изазван страхом од јачања патријархалности у друштву и враћања на превазиђене системе мишљења и деловања. Из сагледавања стања веронауке данас уочава се њена оријентација ка форми и припадању, а излаз који води сарадњи произлази из њене суштине (Kuburić, 2023a, 2023b).

Веронаука у функцији религијске хомогенизације

Функције религије остварују се на темељу вредности. Вредности које су препознате у већ наведеним функцијама јесу: вредност љубави у односу према другоме и другачијем, вредност слободе која се исказује у моралности и вредности властите традиције која се исказује у поштовању предака, што се препознаје и у властитом идентитету. Конфесионална верска настава доприноси интеграцији на темељу истих вредности. У исто време, заједнички именитељ би биле универзалне људске вредности које произлазе из верских учења, те би упознавање других религија допринело бољем разумевању себе (Kuburić, 2018).

Будући да су савремена друштва верски хетерогена, увођење конфесионалне верске наставе у државне школе подразумевало је раздвајање деце у одељењима по верској припадности. Повезаност верског и националног идентитета раслојила је друштво и повећала разлике. Разлике по верској и националној припадности су стожери идентитета, где се формира лични и национално-верски идентитет, са враћањем традиционалних стилова живота који подразумевају верске обреде, који су се

били изгубили од укидања веронауке у бившој Југославији. Верска настава је била у функцији верске и националне хомогенизације становништва, што је у исто време допринело и друштвеном раслојавању које је почело у учионици, све до познатог феномена „две школе под истим кровом“ (Kuburić, Zotova, 2019; Kuburić, 2023b).

РАСПРАВЕ О КОНФЕСИОНАЛНОМ МОДЕЛУ ВЕРСКЕ НАСТАВЕ У ШКОЛСКОМ СИСТЕМУ

Многе транзицијске, посткомунистичке земље у Европи, након пада Берлинског зида 1989. године, определиле су се за конфесионални приступ религијском образовању у јавним школама, означавајући тако симболичан повратак традицијским вредностима неке од хришћанских деноминација. Циљ верске наставе јесте да се развија *тхеистички* поглед на свет, да се пређе пут од знања преко веровања до акције која је примерена узрасту ученика и његовим индивидуалним карактеристикама (Kuburić, Dačić, 2004).

Иако је увођење верске наставе у школски систем Републике Србије представљало оглушавање државе о сопствени Устав који одваја цркву и државу, односно школски систем од цркве,¹¹ показало се да организовање и финансирање верског васпитања у државним школама није у нескладу са пропагираним начелом одвојености цркве и државе, нити законском регулативом највећег броја модерних европских држава. Већина њих има неку врсту религијског образовања у школама, било обавезно или факултативног (Maksimović, 1998). Како наводи Аврамовић (2005), оно може, према *садржају*, бити конфесионално (Белгија, Немачка, Луксембург, Аустрија, Шпанија, Бугарска, Румунија, Италија, Хрватска, Ирска, Република Српска), мултиконфесионално (Португал, Велика Британија, Финска, Норвешка) или пак неконфесионално (Данска, Чешка, Шведска, Русија, Естонија), а према *обавезности*: обавезно (Норвешка, Велика Британија, Грчка, Шведска, Финска, Ирска, Малта), изборно обавезно – између верске наставе и алтернативног предмета (Луксембург, Пољска, Немачка, Шпанија, Белгија, Литванија, Федерација БиХ, Србија) или изборно необавезно (Румунија, Чешка, Мађарска, Италија, Словачка, Холандија), уз постојање малог броја европских земаља у којима није организована верска настава (Алданија, делови Француске, Словенија, Македонија).

Чињеница, међутим, да већина земаља у транзицији доживљава „пораст плуралитета у веровањима, вредностима и стиловима живота (ширење нових религијских покрета и друкчијих облика и доживљавања светог)“ (Marinović Bobinas, 2007, стр. 409), обавезује на накнадна промишљања о томе да ли су и какве политике религијског образовања примерене времену у којем живимо. Узнемиравајућа су упозорења истраживача о „религијској неписмености“ нових генерација, те генералном порасту стереотипа, предрасуда и интолеранције у савременим мултикултурним и мултиверским друштвима, независно од тога постоји ли у њима катехистичка или некатехистичка религијска настава.

¹¹ Устав Републике Србије, члан 41: „Верске заједнице су одвојене од државе и слободне су у вршењу верских послова и верских обреда“.

„Конфесионалном религијском образовању је циљ промицати обвезу према одређеној религији. У већини развијених еуропских земаља у јавним школама (кад је у питању конфесионално религијско образовање) данас постоји свијест о разлици између религијског образовања као дијела образовања у јавним школама и религијске подуче унутар цркве. У складу с том свијешћу и циљеви конфесионалног приступа религијском образовању су се у многим земљама промијенили: од катехетског (раст у вјери), формативног, пасторалног и евангелизацијскога циља главним циљем постају образовни и интеркултурални циљеви, грађански одгој и одгој за мир и толеранцију.“ (Marinović Bobinac, 2007, str. 410)

Оправдана је запитаност појединих истраживача може ли актуелни модел верске наставе у српским школама да пружи општеобразовна сазнања о религијском феномену, односно може ли, конфесионално конципиран, да оствари шире прокламоване циљеве: развој и поштовање основних људских вредности заснованих на религијским принципима, оријентација према културном и религијском плурализму, јачање духовне слободе и сл. (Dačić, 2002; Jovanović, 2020).

Бојан Алексов сматра да би верска настава у Србији требало да се угледа на искуства деноминацијске наставе у другим земљама, у којима она доживљава значајне модификације и прилагођавања условима живота у савременом свету. Најпре у погледу одбацивања ускоконфесионалног и црквеноцентричног начина размишљања у корист концепта који је „школско-педагошки и друштвено прилагодљив и дидактички функционалан“ (Aleksov, 2004, str. 57). Заправо, последњих двадесетак година главни циљ многих конфесионалних приступа религијском образовању померен је са производње религиозне посвећености одређеној вери ка оспособљавању ученика да се носе са различитим религијским традицијама, етичким сукобима, егзистенцијалним ситуацијама кризе и религијског плуралитета (Kodelja, Bassler, 2004). Верска настава у јавним школама није више једнако црквена катехеза.

„Постоји потреба да се након десет година извођења наставе грађанског васпитања и веронауке изврши темељнија анализа наставних планова и програма, уџбеника и другог наставног материјала, компетентности наставника и ефеката наставе ових предмета... Наставни садржаји и начин извођења наставе из грађанског васпитања и веронауке морају се стално преиспитивати и иновирати новим садржајима, нарочито оним који афирмишу универзалне људске вредности и који су коресподентни са цивилизацијским достигнућима... У настави веронауке, према којој се запажа некритичност, без обзира на то о којој је вероисповести реч, треба дати предност наставним садржајима и методама извођења наставе који ће допринети развоју религијске културе, односно стицању знања о религији и из религије, а не практиковању религијских обреда у школи, што је у суштини посао верских установа.“ (Bazić, Sejfović, 2010, str. 355–356)

Циљеви верске наставе треба да укључују и потребу упознавања деце с другим религијама, неговање верске толеранције и поштовање свих људи, без обзира на њихов верски идентитет (Kuburić, Zuković, 2010).

Образовање о религијама треба да постоји у јавним школама. Али какву религијску писменост треба да развија међу децом? Као критеријум за квалитетну религијску

наставу, Европска унија понудила је будућим чланицама десет „тоledo“ принципа „замишљених да буду водећи приликом дизајнирања програма религијске наставе као образовања о религијама радије него као образовање о доктринама појединих религија“ (Mršević, 2009, str. 261). У њима се препоручује да се: религијско подучавање одвија у атмосфери међусобног разумевања, као и уважавања и поштовања основних грађанских и верских права и слобода; програми религијске наставе реформишу са циљем обезбеђивања принципа одмерености и непристрасности; обезбеди континуирана методичка обука вероучитеља, како у погледу стицања и проширивања релевантних наставничких знања о религијама и веровањима, тако и на плану поседовања неопходних педагошких вештина за успешну интерактивну комуникацију са ученицима у процесу усвајања различитих религијских знања; реформишу наставни планови, програми и материјали у правцу укључивања разноврсних гледишта о религијској различитости, која искључују настајање и развијање негативних религијских стереотипа и предрасуда; укључују коментари и савети заинтересованих страна током припремања и реализације наставних планова и програма и слично.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Верска настава имала је своје заговорнике и своје противнике, и све реформе образовног система у Србији после 2000. године бавиле су се статусом религије. Враћање традиционалним вредностима у друштву имало је за последицу покретање питања какве ће ефекте имати веронаука како на ученике тако и на квалитет друштвених односа. Највећа очекивања односила су се на подручје моралности (Kačarić, 2016). Темељно су разматрани и правци унапређивања преовлађујућег модела професионалне наставе у државним школама у постсоцијалистичким земљама у правцу формирања верског идентитета као дела свеукупног грађанског идентитета младих генерација (Avramović, 2016).

Као подстицај унапређењу предмета *верска настава*, али и целокупног религијског образовања у Србији, аутори предлажу увођење једногодишњег натконфесионалног предмета *религијска култура / религијске студије* у трогодишње стручне школе, четворогодишње средње школе и у гимназије, не као замену за веронауку, већ као допуну постојећој веронауци.

Dragan M. Todorović¹
University of Niš, Faculty of Philosophy,
Department of Sociology
Niš (Serbia)

Dragoljub B. Đorđević²
University of Niš, Faculty of Mechanical Engineering
Niš (Serbia)

Zorica S. Kuburić³
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy
Novi Sad (Serbia)

RELIGIOUS CATECHISM IN SERBIAN SCHOOLS SINCE 1990 UNTIL TODAY (REASONS FOR IMPLEMENTATION, ACTUAL SITUATION AND PERSPECTIVES)

(Translation *In Extenso*)

Abstract: Religious education was introduced into the system of institutional education in Serbia in the autumn of 2001. The decision on the new subject was made at the political level, in line with a special decree by the Serbian government and Zoran Đinđić, PhD, Serbian Prime Minister at the time, without an official approval of the relevant ministry. After two decades of teaching *Religious Education* in the Serbian educational system, a question arises about the assessment of the results and impact of religious education in Serbian state-funded primary and secondary schools. To what extent do the secular school program, based on positive scientific knowledge, and the dogmatic confessional approach to matters of socialization and upbringing of complete persons coincide or clash with each other? Following a short historical overview of the presence of religious education in Serbia, the focus of this paper is to offer a critical review of religious education textbooks and the status of religious education teachers, achievements and effects of two-decade implementation of religious catechism in Serbian schools, functions of religious education in state-funded schools, and present-day discussions of Serbian experts of different profiles regarding the place and advantages of the confessional model of religious catechism in Serbia's educational system. At the end of the paper, the authors submit a proposal for the ways in which religious education can be improved in Serbia.

Keywords: Serbia, Serbian Orthodox Church, education, Religious Catechism in schools

---

¹ dragan.todorovic@filfak.ni.ac.rs; <https://orcid.org/0000-0001-8006-4212>

² brkab@junis.ni.ac.rs

³ zoricakuburic@gmail.com

A SHORT HISTORY OF RELIGIOUS EDUCATION IN SERBIA

The 1882 Law on Primary Schools in free Serba first introduced compulsory elementary education. Catechism was taught as one of the main subjects (Jović, 2012). Religious education was taught under the name of *Religious Catechism* or *Christian Science* during the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (1918), subsequently in the Kingdom of Yugoslavia (1929) (Dačić, 2005).

After the adoption of the Law on Public Schools in 1929, the Law on Religious Education in public, civic, secondary and teacher education schools in the Kingdom of Yugoslavia in 1933 and the Rules on the performance of religious duties by public school students in 1935, religious education was within the competence of the Ministry of Education, which organized the teaching process and appointed teachers both in primary and secondary schools (Novaković, 2006, 2012). Attention was dedicated to teaching content based on confessional dogmatics, but also on the laws enacted about all recognized religions.

“Through the legislative regulations, all requests of the recognized religions have been adopted, so that Religious Catechism has become a compulsory and completely equal subject in all state-owned and private schools, with the established right of relevant school bodies to propose the curriculum and program for that subject, to approve textbooks to be used in the teaching process and to perform mandatory inspection of the manner in which this complex and responsible task is performed in schools.” (Novaković, 2006, p. 67)

After the adoption of the Law on Public Schools in 1951, confessional religious teaching was formally prohibited in state-owned schools of the newly-formed state (Radić, 2002, pp. 189-194), and it continued its life only in churches, with huge pressures of communist authorities which considered it the main obstacle in the realization of the project of militant atheism and the formation of a scientific worldview.

At the end of the 1980s and the beginning of the 1990s, along with the trend of re-traditionalization and de-secularization, the Serbian Orthodox Church and other religious communities began gradually returning from the area of privacy to the public scene in post-socialist Serbia. The possibility of re-introducing religious content in the educational system was reconsidered. The proposal of the Bishop's Council of the Serbian Orthodox Church for returning Religious Catechism to state-owned schools was submitted at the end of 2000 and it incited a dynamic *pro et contra* debate of secular institutions and school authorities about conceiving the legal regulation, program determination, textbooks, teaching practice and operationalization of goals, content and style of communication in religion/religious culture in schools (Joksimović et al., 2002; Kuburić, 2002).

On the one hand, church authorities justified the introduction of conventional religious teaching in state-owned schools by returning to universal moral and religious values and thus compensating for the neglected general religious culture and broken ties with the “religion of our ancestors”. On the other hand, the professional and scientific public called for introducing *religious culture* as a compulsory, supra-confessional subject which would use its content direction to familiarize young people with the knowledge about numerous religions and confessions. In their opinion, confessional education should not have been

excluded from confessional communities because: 1. With their closeness and togetherness, they did their best to encourage the promotion of religion and religiosity, 2. Within them, there was no tension between the believing, indifferent and non-believing ones, and 3. There was no suspicion of members of one confession towards members of other confessions or to non-believers (Đorđević, 2004; Đorđević, Todorović, 2000; Todorović, 1996).

The debate in Serbia – teaching about religion or religious education – was interrupted by the Government and its Prime Minister Zoran Đinđić, PhD, and their abrupt introduction of confessional religious education in the public educational system. Embracing the cultural capital of Orthodox Christianity was supposed to ensure support of the leadership of the Serbian Orthodox Church to the newly-formed political structure after the fall of Slobodan Milošević's regime, as well as to mark the symbolic connection with the system in force before communism (democratic and pro-European orientation was acknowledged by the introduction of Civic Education as an alternative subject) (Gredelj, 2001–2002; Bačević, 2005; Kuburić and Vukomanović, 2005; Malešević, 2005).

The re-introduction of Religious Catechism in primary and secondary schools was regulated by the Regulation of the Government of the Republic of Serbia on the organization and implementation of religious teaching and teaching of alternative subjects in primary and secondary schools of 27th July 2001. More precisely, the right was ensured to confessional religious education in primary and secondary schools for traditional churches and religious communities: the Serbian Orthodox Church, the Islamic community, the Roman Catholic Church, the Slovak Evangelical Church (of the Augsburg Confession), the Jewish community, the Reformed Christian Church and the Evangelical Christian Church.

Half a century after the abolition of Religious Catechism, it was returned to the educational system. Patriarch Pavle held the first public class on 2nd November 2001 in Belgrade's Primary School "King Peter the First". Prime Minister Zoran Đinđić was also present and said that no one was forced to make children attend this subject, but that no one should be forced to give up that possibility either.⁴

"This choice made it clear that Religious Catechism was introduced in our educational system as a strictly confessionally determined subject, and not as a general educational subject. It is clear that its goal in such conceived and legally regulated organization may be only to create believers and to cherish religion, and not to implement educational content about religion based on the principle of science as one of the main teaching principles." (Dačić, 2003, p. 17)

In the school year 2001/02, religious education was an optional subject and in 2002/03 it became an elective subject: students can choose between the subjects of *Religious Education* and *Civic Education* (it is compulsory to attend the chosen subject).

According to the report of Zlatko Matić,⁵ Professor at the Faculty of Theology in Belgrade, at the conference at Srebrno jezero on 9th September 2023, Religious education in Serbia is taught by 2,100 teachers, out of whom 1,650 are Orthodox Christians, 130

⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=GpTwseqZpHo&t=253s> (Accessed on 12th September 2023).

⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=GpTwseqZpHo&t=253s>. Zlatko Matić, RELIGIOUS EDUCATION – ORTHODOX CATECHIZATION IN THE REPUBLIC OF SERBIA BASED ON STATISTICAL INDICATORS AND ANALYTICAL CONCLUSIONS: THE EXAMPLE OF THE EPARCH OF

Roman Catholics, 250 of Islam confession, and 30 Protestants. The number of children attending Religious Education ranges between 450,000 and 500,000. According to the data of Serbia's Ministry of Education, as stated by journalist Marija Janković (2022) in the text "The Balkans and Religious Catechism: What are children learning and does religion belong in schools", in Serbia, "Religious Catechism was attended by 448,925 students, while Civic Education was attended by 300,274".⁶

TESTBOOKS FOR RELIGIOUS EDUCATION AND THE STATUS OF CATECHISTS

In October 2001, the *Church Book: Orthodox Catechesis for the 1st grade of primary school* was published with the approval of the Ministry of Education and Sport of the Republic of Serbia and the Holy Synod of the Serbian Orthodox Church. At the beginning of the school year 2002/03, *Orthodox Catechesis for the 1st and 2nd grades of secondary school* was published, and soon afterwards it was followed by *Orthodox Catechesis: handbook for primary and secondary school teachers*.⁷

Bishop Ignatije Midić is the author of all Religious Education textbooks (Midić, 2001; 2002; 2003a; 2003b; 2006; 2008; 2011a; 2011b; 2012a; 2012b), which introduce Orthodox Christianity in the educational system of the Republic of Serbia. These textbooks are no longer in official use, but all of them are available in the electronic form on the website of the Eparchy of Braničevo.⁸

As for the new textbooks for Orthodox Catechesis, according to Irinej Bulović, the Bishop of Bačka, "We are in a situation where Orthodox Christian students in Serbia are deprived of the possibility to use textbooks in Religious Education classes which were prepared by the Church in compliance with its legal obligation, those very textbooks of Orthodox Catechism which have been used for years by their peers, Orthodox Christian children in the Republic of Croatia" (Bulović, 2023).

Zorica Kuburić (Kuburić, 2016) believes that the Religious Education textbooks in Serbia to date have represented an ontologically founded Orthodox Catechesis, which implies primary development of good interpersonal relations based on accepting personality and love, and not on legal rules regulating those relations (Kuburić, 2016). In the exploration of the effect of religion on believers' mental health, it the ontological orientation in theology has proved to be much more present than the legalist orientation, with a long-term positive effect on personality, which gives priority to Ignatije Midić's textbooks over other textbooks used in the (Kuburić, 2021).

BRANIČEVO OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH. Annual International Conference, Religious Education and Religiosity of Young People, SREBRNO JEZERO, 8–9th SEPTEMBER 2023.

⁶ <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-62463751> (the news posted on 2nd November 2022, accessed on 19th September 2023).

⁷ The author of the Religious Education textbooks was Ignatije Midić, bishop of the Eparchy of Požarevac and Braničevo.

⁸ <https://veronauka.sabornost.org/udzbenici-pravoslavnog-katihizisa> (Accessed on 4th August 2023).

Igor Ivković (Ivković, 2018) gives a short overview of the Religious Education textbooks used in grammar schools and secondary schools in Serbia since the liberation from Turkish rule to date. In this overview, he lists the authors, titles and design of the textbooks, whereas the cover photo was borrowed from the Digital Library of Matica srpska. At the end of the text, he gives an important comment on Ignatije Midić's textbooks: "His Orthodox Catechesis books – Religious Education books – did not have a scholastic concept of the pre-war catechesis books or the tendency of rational-gnostic separation from the liturgical-ascetic ethos of the Church. They provided a more comprehensive approach to life, a holistic view of the world, modern civilization and man's problems in it. Therefore, they largely removed the obstacle of active inclusion of Religious Education in the liturgical-sacramental life of God's Church, and thus in eternal life" (Ivković, 2018, p. 168).

Rastko Jović thinks that Ignatije Midić's textbooks are based on his dogmatics which is again completely founded on John Zizioulas. Insistence on liturgy also derives from that fact that the first Christians clearly had no Bible in the beginning, but the liturgical community created it, which means that liturgy preceded the bible. Many people believe that the theology of John Zizioulas is something most modern in the possession of Orthodox Christians, and that is also praiseworthy concerning the textbooks (Kuburić, 2016; 2018; 2023a).

Zorica Kuburić (Kuburić, 2018) has performed the content analysis of the books used in Orthodox Catechesis in Serbia, within the comparative study monitoring education in post-conflict transition. Ignatije Midić's textbooks deal with man's relationship with God, man's relationship with other men, as well as with the nature. The key concept is unconditional love that relies not on reality, but on the expected future time that will bring change. The relationship with others as persons relies on the potentials of what it may be like. Freedom is the essence of a person's existence, from which all other aspects derive of the religious life proceeding in the community, while it derives from understanding God, who is represented as the Holy Trinity of God the Father, the Son and the Holy Spirit, where the hierarchy of relationships is not linear and individual, but is represented as an inseparable community which results completely from God the Father, who is the Only one (Kuburić, 2018).

The 2013 research entrusted by the Ministry of Education, Science and Technological Innovation of the Republic of Serbia to the Institute for Education Quality and Evaluation shows the opinion of religious education teachers in which they showed the degree of satisfaction with the curricula and programs, as well as textbooks and their own competence. The sample consisted of 192 teachers of Orthodox Catechesis from Belgrade, Kruševac, Šabac, Niš, Leskovac and Čačak. The results point to the necessity of adjusting the content to students' age, particularly in primary school, while the good side of religious education is in its educational effect on students, on it developing a comprehensive view of the world, encouraging the person's development and creates the foundations for responsible and engaged life in society. The content was prioritized by 9% of the respondents, the method of work by 3% (*Orthodox catechesis as a compulsory elective subject in primary and secondary school: Programme evaluation and teacher competence*, 2013).

Irinej Bulović, the Bishop of Bačka points to the inequality of religious education teachers in primary and secondary schools as a still unresolved matter and says: "Today, two decades later, instead of joining efforts to stop discrimination of religious education

and to resolve the work/legal status of religious education teachers, the question that has remained open ever since the re-introduction of religious education in our schools, we are in a position to fight again for fundamental right of parents and students to choose religious education” (Bulović, 2023, pp. 20-21).

On the occasion of introducing a new subject *Values and Virtues*, Irinej Bulović as the first and second (“re-appointed”) President of the Government Committee of the Republic of Serbia in charge of religious education in schools, the body in charge of teaching curricula, textbooks and teaching aids, as well as of all other matters regarding religious education, finishes his public address by the following words: “In the end, two more bitter questions for the Government of Serbia. Who did they ask whether, apart from existing religious education and the alternative subject, it is necessary to introduce the ‘non-European’ subject *Values and Virtues* (values and particularly virtues as concepts do not exist in the EU agenda) and, in particular, who did they ask for an approval – of their decision that this subject may be taught by teachers with different vocations, and that only theologians are forbidden to teach it? *O tempora, o mores!*” (Bulović, 2023, p. 21).

ACHIEVEMENTS AND EFFECTS OF TEACHING RELIGIOUS EDUCATION IN SERBIAN SCHOOLS

At the very beginning of the implementation of religious education as a school subject, there was plenty of confusion. The educational documents enacted regarding religious education were largely the lists of intentions, wishes, declarations and programs with no mechanisms and resources that would guarantee their implementation (Aleksov, 2004). The religious education content was not sufficiently adjusted to children’s age (Zuković, 2006; Zuković, Klemenović, 2012, p. 43). There is no difference between grammar school textbooks and those for three-year vocational schools, and catechesis textbooks are not related to the content of other subjects studied in schools (Aleksov, 2003, p. 112). The instructions for catechists provided by religious communities were not adjusted to the school curriculum. It was also observed that catechists were unprepared for mastering the prescribed curriculum, unfamiliarized with the method of lesson preparation or processing of the teaching material, and unable to deal with the choice of teaching methods, procedures and media, while there was a lack of many teaching instruments and aids. The competence of the teaching staff was brought into question as to conducting religious education lessons. The absence or insufficient pedagogical-didactic-methodical preparation of the teaching staff were also observed (Kuburić & Zotović, 2010, pp. 134-135; Kuburić, 2003, p. 123) because catechists were not included in the accredited catalogues for teachers’ professional training.

The Ministry of Education is in charge of permanent education and training of lecturers and/or organizing professional seminars for catechists based on the didactics of school religious education which includes lesson preparation, the analysis of the starting situation, the establishment of teaching goals, the selection of content, teaching methods and instruments, as well as evaluation and valuation. Certain efforts have been made in overcoming the initial difficulties. Upon the invitation of the former Minister of Religions of the Republic of Serbia, authors Zorica Kuburić and Snežana Dačić wrote a book entitled

Methodology of teaching religious studies (Kuburić, Dačić, 2004), which was intended for all religious communities.

Since 2012, Zorica Kuburić, Snežana Dačić and Ana Kuburić have provided an accredited seminar for catechists, *Methodology of teaching religious studies*, through the Institute for Education Quality and Evaluation (Catalog, 2012-2014, p. 244).⁹ The seminar content included familiarizing catechists with the legal regulations about education, planning the teaching work from the global to the operational curriculum, encouraging teachers to prepare written lesson outlines and to have a lesson simulation etc.

Citizens' attitudes towards religious education – empirical research

Although this is an important novelty in the Serbian reformed upbringing-educational system, there were no comprehensive evaluations of goals and effects in the public education system on the national sample, or the expectations of the actors involved in their implementation (children, parents, school management, church community).

We will focus on four empirical studies which show the citizens' attitude towards religious education in public schools. The first study was conducted soon after the introduction of the new subject in the system of school education in Serbia (2003), while the remaining three studies were conducted later (in 2007, 2010 and 2022).

Using the sample of the parents of first-graders from 12 primary schools and the parents of freshmen from 10 secondary schools in Serbia, the Institute for Educational Research from Belgrade and the Centre for Empirical Research of Religion from Novi Sad conducted the research in 2003 and published the findings in the study entitled *Religious Education and Civic Education in Schools in Serbia* (Joksimović et al., 2003).

The parents said that the younger schoolchildren liked most the content of the subject and the less formal method of work as compared to compulsory subjects. The most frequent objections were made regarding the *method of work* (an occasionally dogmatic approach inadequate for children and the discord between scientific and religious propositions), *organization* (lack of didactic material and work space, groups of students being too small or too large) and *work conditions* (the problem with fitting these lessons in the schedule, one class per week, usually the last one). The catechists' insufficient preparation for working with children was also mentioned. The main effects of religious education emphasize by the parents were noticeable changes in their children's behaviour: more responsible behaviour towards other members of the family, more pronounced appreciation of religion and application of the most important religious principles in everyday behaviour (telling the truth, forgiveness, modesty, generosity, helping others...). Older students pointed out that the teaching material in this subject was useful, educational and necessary, that they had learnt very much about the tradition of their own people and the person's moral development, while they mainly objected to the lecturers and poor teaching methods. Generally speaking, the positive effects of attending religious education were more visible among

---

⁹ <chrome-extension://efaidnbmninnibpcjapcgclcfndmkaj/https://zuov.gov.rs/wp-content/uploads/2017/11/katalogusavrsavanja20122014.pdf>

younger students, who were on a larger scale willing to apply the learnt things in everyday life, while secondary school students put an emphasis on the changes in their knowledge about faith and religion. The willingness to continue attending religious education remained at a high level: a positive answer was given by 84% parents of the first-graders and by 74% secondary school students.

For the purpose of defending the doctoral dissertation “Reflections of Religious Education on the Functionality of the Modern Family”, Slađana Zuković from the Department of Psychology at the Faculty of Philosophy in Novi Sad conducted empirical research among Novi Sad secondary school students, examining their attitudes, including their parents’ attitudes, about the necessity of introducing religious education and observing the effects of attending religious education lessons to date. The research results were presented in the book *Religious Teaching at School* (Kuburić, Zuković, 2010).

It was shown that opting for religious education was determined by students’ internal motivation, i.e., interest in this field and their personal religious beliefs: 31.2% students pointed out that they were believers, while one quarter of them justified choosing religious education because of further improvement of their personality, and another quarter stated the reason of expanding the existing religious knowledge. More than 80% of the respondents attending religious education expressed their conviction about the exceptional usefulness of this elective subject for their further education and for their formation as persons. The parents’ opinions about the reasons why their children opted for religious education were identical to those of their children: 44.3% believe that their children did it because of being believers; 27% emphasize their children’s interest in becoming familiar with religion and expanding their overall religious knowledge, while 11.7% explain their children’s choice by the desire for the person’s general spiritual development.

As for the *effects* of attending religious education, the students emphasized the following: 1. better self-understanding, as well as understanding of others, person’s moral and spiritual development and changing former behaviour (49.4% of the students emphasize this change, 22% of them are indecisive, while 28,6% do not observe such change); 2. higher quality of personal religiosity, relationship towards own faith and religion in general, and 3. positive change in behaviour. The parents also agree regarding the positive effect of their children’s attending religious education lessons (47.1% of the students emphasize this change, 25% of them are indecisive, while 26.9% do not observe such change).

A significant study entitled “Religiosity in Serbia 2010. *Research on the religiosity of Serbian citizens and their attitude towards the process of European integration*”, prepared under the auspices of Belgrade-based Christian Cultural Centre (Mladenović, 2011), covered the matters of the attitude towards religious education (Kuburić, 2011). The sample consisted of 1,504 respondents.

When asked whether public schools should have the subject of confessional religious education, the majority of the respondents in almost all categories answered affirmatively. By crossing the variables belief in God’s existence and attitude towards religious instruction, 87% of those who believe in God think that there should be confessional religious education in public schools. The highest percentage (92%) about the necessity of religious education in schools was recorded among those who claim to be convinced believers accepting all the teachings of their religion. As many as 78% of traditional believers who participate in

rituals, but are not active in their own religious community, advocate confessional religious education. It is also supported by almost half of those indifferent towards religion (46%). Even those who are not religious (34%) do not object to confessional religious education: only the opponents of religion do not support confessional religious education at all (Kuburić, 2011, p. 104).

We will focus on yet another question from this study which is relevant for the believers' motivation in respecting God's commandments. There are three groups with a positive attitude towards religious education in public schools: 1. those who think that they are motivated by the fear of God's punishment (89% of them are in favour of religious education); 2. those who respect God's commandments because they expect a reward (81% of them think that confessional religious education is necessary in schools) and 3. those who are "motivated by love for God" (89% of them are in favour of confessional religious education). Regardless of the motive enticing their personal religiosity – fear, expected reward or pure love – most respondents support religious education (Kuburić, 2011, p. 105).

In May and June 2022, the research was conducted among the students of all teacher education faculties in Serbia, via the online survey technique, about their opinions about the status and influence of religious education on the formation of their social attitudes. The majority of the respondents proved to believe that "religious education should be a compulsory subject in Serbia's school system" (Šuvaković, Nikolić, Petrović, 2023, p. 108), but also advocated the combination of the confessional and the non-confessional models: "According to them, schoolchildren from the 1st to the 4th grade of primary school should attend religious education in compliance with their confession, while from the 4th to the 8th grade religious education should be organized by the non-confessional principle so that schoolchildren can become familiar with other religions and confessions, history of religion, religion as a social phenomenon and worldview, as well as the foundation of moral principles etc." (Šuvaković, Nikolić, Petrović, 2023, p. 109). Namely, it is suggested that "for younger children, religious education should be a form of socialization in the religion to which they belong by birth (religious indoctrination), while older children should study religion as a social phenomenon in different forms of its manifestation" (Šuvaković, Nikolić, Petrović, 2023, p. 110).

FUNCTION OF RELIGIOUS EDUCATION IN PUBLIC SCHOOLS

According to the statements of religious representatives about religious education and the empirical research into the role of religion in the educational system and the broader social community, we may distinguish several important functions accomplished by religious education. Apart from the above-listed studies, we will also mention the study conducted in Bosnia and Herzegovina on the sample of more than 3,500 respondents via survey questionnaires and 70 in-depth interviews given by the representatives of the political, religious and educational systems (Kuburić, Zotova, 2019; Zotova et al., 2021).

Religious education in the function of connecting with the other man and God

Religious instruction is the essence of every religion. It is a mission which introduces new generations education to religion, but it is also a road of conversion. At the beginning the school year 2023/24, Bishop Ignatije Midić, the author of the religious education textbooks, addressed religious education students and invited parents and students to think about choosing Orthodox catechesis, in his desire to help them to make this important decision: “Namely, the first and main goal of catechesis is to direct your children, the future generations of this nation, towards the other man as a person... The second task of religious education is to direct children towards the union with God in Christ, because only in the union with God it is possible to achieve immortality for man and for the created nature as the future resurrection from the dead”¹⁰

Since religious education in Serbia is provided to traditional religious communities which baptize small children, Religious Catechism in schools ensures systematic familiarization with the religion someone belongs to by birth. Catechist Dragi Veškovic says: “From the moment religious education was returned to our schools, at the very beginning it was not clear to me who someone had their child baptized in the first year of the child’s life, and seven years later they do not want the child to attend religious education. Then I realized that catechists also had to make efforts in showing their love” (Veškovic et al., 2023: 370). The process of turning to God and faith is the expression of man’s freedom and it is done benevolently, and not as a result of coercion and blackmail (Kuburić, 20236).

Religious education in the function of freedom of thought

Having in mind that years-long atheization of society evolved into a kind of single-mindedness and that the school, in its development of the scientific worldview, became another type of religion not allowing a religious worldview within the educational system, the introduction of religious education enabled the free formation of attitudes towards religion. Religious education in schools contributes to cherishing freedom, and to understanding science properly, and not as a dogma. Bishop Irinej Bulović (2023) thinks that religious education not only abolishes the principle of state secularity but, on the contrary, it constitutes an unmistakable indicator of the democracy level of societies.

The relationship between different religions and worldviews also requires free space in which a dialogue in society is possible. Religious education, unless excluding, is a challenge to the dialogue in a broader social context. The thematization of other religious communities in religious education classes, giving a positive or negative connotation about the religious other, significantly affects interpersonal relations in society. The feeling of personal freedom in designing life and death is also important. Religious teachings establish a value system which is also observed from the aspect of universal values (Kuburić, 2018).

---

¹⁰ <https://veronauka.sabornost.org/episkop-ignatije-obracanje-polaznicima-veronauke> (Accessed on 3rd September 2023).

Religious education in the function of developing morality

In the research into the role of religion in the reconciliation process in Bosnia and Herzegovina, which was conducted on the sample of more than 3,500 respondents and via 70 in-depth interviews and which included religious leaders, teachers and politicians, there were several distinct factors about the role of religious education (Kuburić, Zotova, 2019; Zotova et al., 2021). The question of religious education differentiated the respondents into those who believed that religious teachings called for good and for bad, because holy scriptures stated that someone who saved one life also saved whole humanity (Kuburić, Zotova, 2019, p. 262). Indirectly, through religious instructions, a person is encouraged to adopt the value system and respect his/her tradition. Morality has its road of development. Religious instruction offers two roads, the legalist and the ontological, with paradoxical tensions between heteronomous and autonomous morality (Kuburić, 2016).

In the Republic of Serbia, in the research into the reconciliation process in Bosnia and Herzegovina, one Orthodox priest said that from the perspective of Orthodox theology, morality had its road of development from legalist to personality: “To reach love, you must first go through law” (Zotova et al., 2021, p. 296). That is why religious instruction also starts from law in the process of building the personality of the young. It is assumed that in the last stage of the process of moral maturation from heteronomous to autonomous morality, from respecting the rules that come from authorities to the adoption of the rules with understanding, a person is developed who can find bearings in different contexts and is not rigid.

In that respect, the Orthodox catechist and the Orthodox priest said that the goal of religious education is to help in accomplishing own personality through love, that one must first learn about law in order to reach love for others. The teacher of Islamic religious education spoke in a similar manner, saying that the task of religious education is to bring up people morally and to try to embed the need for care for the nearest and dearest in young people. The question what precedes in achieving this goal – the rules or the relationship of trust – will affect the actual nature of the curriculum and syllabus, as well of the textbooks. The theoretical layer of religious teachings is ideal and it demands everyday work on own morality (Kuburić, Zotova, 2019).

Religious education as a symbol of returning to tradition

After the fall of communism and the beginning of society democratization, the official return of religious education into Serbia's educational system was also supposed to symbolize the deflection from the communist rule and the continuation of the former symphony between the state and the Church. The suppressed identities abruptly began social positioning. Traditional values were promoted through religious teachings. That is how religious education came to the foreground, and strived to form and renew identity, to bridge the historical gap in religious continuity (Joksimović et al., 2003; Kuburić & Zuković, 2010).

Our society is traditionally patriarchal and connected to its religious communities, while certain national identities are connected to a religious structure. Resistance to religious

education within that context was caused by the fear of strengthening patriarchy in society and of returning to the obsolete systems of thought and action. From considering the state of religious education today, its orientation towards form and affiliation can be seen, while the exit leading towards cooperation derives from its essence (Kuburić, 2023a, 2023b).

Religious education in the function of religious homogenization

The functions of religion are accomplished on the basis of values. Values recognized in the already listed functions are: the value of love towards the other and the different one, the value of freedom expressed in the morality and the value of own tradition expressed in the respect for ancestors, which is also recognized in own identity. Confessional religious education contributes to integration based on the same values. At the same time, the common denominator would be universal human values which derive from religious teachings, so that becoming familiar with other religious would contribute to better self-understanding (Kuburić, 2018).

Since modern societies are heterogeneous, the introduction of confessional religious education in public schools implied separating children in classes by their religious affiliation. The connection of the religious and national identity divided society into strata and increased differences. Differences in terms of religious and national affiliation are the pillars of identity, where both personal and national-religious identities are formed, along with the return of traditional lifestyles which imply religious rituals, which were lost after the abolition of religious education in former Yugoslavia. Religious education had the function of religious and national homogenization of population, which simultaneously led to social stratification which began in the classroom, leading to the well-known phenomenon “two schools under the same roof” (Kuburić, Zotova, 2019; Kuburić, 2023b).

DEBATES ON THE CONFSSIONAL MODEL OF RELIGIOUS EDUCATION IN THE SCHOOL SYSTEM

After the fall of the Berlin Wall in 1989, many transitional post-communist countries in Europe chose a confessional approach to religious education in public schools, thus symbolizing the return to traditional values of one of Christian denominations. The goal of religious education is to develop a theist view of the world, to cover the road from knowledge via belief to action, which is appropriate to students' age and their individual characteristics (Kuburić, Dačić, 2004).

Although the introduction of religious education in the school system of the Republic of Serbia represented the state's neglecting its own Constitution which separates the church from the state, i.e., the school system from the church,¹¹ it transpired that organizing and financing religious education in public schools was not against the prescribed principle

---

¹¹ Constitution of the Republic of Serbia, Article 41: “Religious communities are separated from the state and free to organize their religious matters and perform religious rites”.

of the separation between the church and the state, or against the legal regulations of the largest number of modern European countries. Most of them have some form of religious education in schools, either compulsory or optional (Maksimović, 1998). According to Avramović (2005), by its *content*, it may be confessional (Belgium, Germany, Luxembourg, Austria, Spain, Bulgaria, Romania, Italy, Croatia, Ireland, Republic Srpska), multiconfessional (Portugal, Great Britain, Finland, Norway) or non-confessional (Denmark, the Czech Republic, Sweden, Russia, Estonia), and by *compulsoriness*, it may be compulsory Norway, Great Britain, Greece, Sweden, Finland, Ireland, Malta), compulsory-elective – between religious education and an alternative subject (Luxembourg, Poland, Germany, Spain, Belgium, Lithuania, the Federation of Bosnia and Herzegovina, Serbia) or non-compulsory-elective (Romania, the Czech Republic, Hungary, Italy, Slovakia, the Netherlands); there is also a small number of European countries without organized religious education (Albania, parts of France, Slovenia, Macedonia).

However, the fact that the majority of transitional countries is undergoing “an increase in pluralism of beliefs, values and lifestyles (expansion of new religious movements and different forms and experiences of the holy)” (Marinović Bobinac, 2007, p. 409), call for subsequent considerations about whether and what sort of religious education policies are adequate for the time in which we live. It is disturbing to hear the researchers’ warnings about “religious illiteracy” of new generations, and about increasing general stereotypes, biases and intolerance in modern multicultural and multiconfessional societies, regardless of whether they have catechist or non-catechist education.

“Confessional religious education is aimed at promote the obligation towards a certain religion. In most developed European countries, in public schools (when it comes to confessional religious education), today there is an awareness of the difference between religious education as part of education in public schools and religious instruction within the church. In line with such awareness, goals of the confessional approach to religious education have changed in many countries: instead of the catechist (growth in faith), formative, pastoral and evangelical goals, the new goals are educational and intercultural ones, civic upbringing and upbringing for peace and tolerance.” (Marinović Bobinac, 2007, p. 410)

Some researchers have the right to ask whether the current model of religious education in Serbian schools provide general educational knowledge about the religious phenomenon, or whether, being confessionally conceived, it can achieve broadly proclaimed goals: development and respect for fundamental human values based on religious principles, orientation towards cultural and religious pluralism, strengthening of spiritual freedom etc. (Dačić, 2002; Jovanović, 2020).

Bojan Aleksov thinks that religious education in Serbia should take into account the experiences of denomination lessons in other countries, in which it is undergoing substantial modifications and adjustments to the living conditions in the modern world. First of all, this should be done in terms of rejecting the narrow-confessional and church-centric way of thinking and accepting the concept that is “school-pedagogical and socially adjustable and didactically functional” (Aleksov, 2004, p. 57). In fact, in the past twenty-odd years, the goal of many confessional approaches to religious education has shifted from the production of religious commitment to a certain religion towards enabling students to

cope with different religious traditions. Ethical conflicts, existential crisis situations and religious pluralism (Kodelja, Bassler, 2004). Religious education in public schools is no longer equal to church catechesis.

“There is a need, ten years after introducing Civic Education and Religious Education, for a more thorough analysis of curricula and syllabi, textbooks and other teaching materials, teachers’ competence and effects of the lessons of these subjects... Teaching content and method of teaching Civic Education and Religious Education must be constantly re-examined and innovated with new content, particularly the one promoting universal human values and corresponding to civilizational accomplishments... In teaching Religious Education, towards which the lack of criticism is observed, regardless of the confession, priority should be given to teaching content and methods which will contribute to the development of religious culture, i.e., acquiring knowledge about religion and from religion, and not practising religious rites at school, which is essentially the task of religious institutions.” (Bazić, Sejfović, 2010, pp. 355-356)

The goals of religious education should also include the need for familiarizing children with other religions, nurturing religious tolerance and respecting all people, regardless of their religious identity (Kuburić, Zuković, 2010).

Education about religions should exist in public schools. But what religious literacy should it develop among children? The criterion for quality religious education offered by the European Union to the future member countries includes ten “Toledo” principles “conceived to be the leading ones in designing the religious instruction curriculum as education about religions rather than education about doctrines of individual religions” (Mršević, 2009, p. 261). They recommend the following: that religious education should proceed in the atmosphere of mutual understanding, as well as appreciating and respecting basic civic and religious rights and freedoms; religious education programs should be reformed with the aim of ensuring the principle of moderation and impartiality; permanent methodical training of religious teachers should be ensured, both in terms of acquiring and expanding relevant teaching knowledge of religions and beliefs, and in terms of possessing necessary pedagogical skills for a successful interactive communication with students in the process of adopting various religious knowledge; curricula, programs and material should be reformed towards including different points of view about religious diversity, which exclude the emergence and development of negative religious stereotypes and prejudice; comments and advice of all interested parties should be included in the course of preparation and implementation of teaching curricula and programs, and so on.

INSTEAD OF A CONCLUSION

Religious education has had its advocates and opponents, and all educational system reforms in Serbia since 2000 have dealt with the status of religion. Returning to traditional values in society consequently led to the question as to the effects of religious education on students as well as on the quality of social relations. The greatest expectations referred to the area of morality (Kačarić, 2016). The directions were also considered of improving the prevalent model of confessional teaching in state-owned schools in the post-socialist

countries towards forming religious identity as part of the overall civic identity of younger generations (Avramović, 2016).

As an impetus to improving the subject *Religious Education*, as well as the entire religious education in Serbia, the authors propose the introduction of a one-year supra-confessional subject *Religious Culture / Religious Studies* in three-year vocational schools, four-year secondary schools and grammar schools, not as a substitute for religious education, but as a supplement to the existing subject of religious education.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Aleksov, B. (2004). *Religious education in Serbia*. Niš: Jugoslovensko udruženje za naučno istraživanje religije, Sven. [In Serbian]
- Aleksov, B. (2003). *Religious education in Serbia. Reč*, 71 (17), 99–130. [In Serbian]
- Anđelković, P. M. (2013). Contemporary education and religious education in Serbia. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, 43 (2), 277–299. [In Serbian]
- Atanacković, P. (2008). Religious education in public schools (On the problem of church ideological offensive in transition societies). In: T. Žigmanov (ed.). *Divided God and intercultural dialog*, 171–188. Ljubljana: Dijaloški dom Ivana Cankarja, KUD Pozitiv.
- Avramović, S. (2005). Right to religious education in domestic and comparative European legislation. *Anali Pravnog fakulteta*, 53 (1), 46–64. [In Serbian]
- Avramović, S. (2016). Religious education in public schools and religious identity in post-communist Serbia. *Annals*, 64 (3), 25–56.
- Bačević, J. (2005). Religious and Civic Education: A critique of elements of educational reform in Serbia 2000–2003. *Glasnik Etnografskog instituta*, 63, 173–184. [In Serbian]
- Bazić, J., Sejfović, E. (2010). Civic education and religious studies in primary schools of the Raška district. *Pedagogija*, 65 (2), 347–357. [In Serbian]
- Blagojević, M. (2002). Religious teaching in public schools as an indicator of de(counter)atheization of society. In: Z. Kuburić (ed.). *Religion, religious education, tolerance*, 45–50. Novi Sad: Centar za empirijska istraživanja religije. [In Serbian]
- Blagojević, M. (2003). The religious situation in Federal Republic of Yugoslavia: Revitalization of religious conduct and belief. *Teme*, 27 (4), 525–552. [In Serbian]
- Bulović, Irinej, PhD, Bishop of Bačka. (2023, December, 29). In the global Gulag, we live torn between fear and hope. *Pečat* 793, 3–22. [In Serbian]
- Catalog of the program of continuous professional development of teachers and professional assistants for the school year 2012/2013 and 2013/2014*. Beograd: Zavod za unapređenje obrazovanja i vaspitanja. Available at: <chrome-extension://efaidnbmninnibpcjpcglclefindmkaj/https://zuov.gov.rs/wp-content/uploads/2017/11/katalogusavrsavanja20122014.pdf> [In Serbian]
- Ćirić, V. (2012). The relationship between the Serbian Orthodox Church and the authorities in modern Serbia (1831–2010). *Kom*, 1 (1), 129–153. [In Serbian]
- Dačić, S. (2002). Religious teaching in school: Between knowledge and belief. In: Z. Kuburić (ed.). *Religion, religious education, tolerance*, 51–70. Novi Sad: Centar za empirijska istraživanja religije. [In Serbian]

- Dačić, S. (2003). Introduction of religious teaching. In: S. Joksimović (ed.). *Religious and civic education at schools in Serbia*, 13–27. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja. [In Serbian]
- Dačić, S. (2005). Listening to religious teaching. In: M. Tripković (ed.). *Religion and politics in a multicultural society*, 229–241. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu. [In Serbian]
- Đorđević, D. B. (2004). Religious studies as a guest and intruder. Afterword. In: B. Aleksov, *Religious education in Serbia*, 117–120. Niš: JUNIR. [In Serbian]
- Đorđević, D. B., Todorović, D. (2000). *Youth, religion, religious education: Challenges of multiculturalism*. Beograd: AGENA. [In Serbian]
- Draškić, M. (2001). The rights of the child to religious freedom at school. *Anali Pravnog fakulteta*, 49, (1–4), 511–525. [In Serbian]
- Gašić Pavišić, S., Ševkušić, S. (2011). *Religious education in Belgrade schools*. Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet, Pedagoško-katihetski institut, Institut za pedagoška istraživanja. [In Serbian]
- Gredelj, S. (2001–2002). Figures and wording on religious education. *Filozofija i društvo*, 19–20, 279–304. [In Serbian]
- Ivić, I. (2000). Laic or confessional education. In: M. Vukomanović, N. Krajčinović (eds.). *Church, state and civil society*, 165–173. Beograd: Centar za demokratiju. [In Serbian]
- Ivković, I. (2018). Religious education textbooks for high schools and high schools in Serbia in the past two centuries. In: *Srpska teologija danas*, 154–169. Beograd: Pravoslavni Bogoslovski fakultet. [In Serbian]
- Joksimović, S. (ed.) (2003). *Religious education and civic education in schools in Serbia*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja. [In Serbian]
- Joksimović, S. et al. (2002). Religious education in public schools. In: Z. Avramović, S. Maksić (eds.). *Challenges of democracy and schools*, 81–102. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja. [In Serbian]
- Jovanović, M. (2020). Core values of education vs. religious education. *Godišnjak Pedagoškog fakulteta u Vranju*, 6 (2), 63–76. [In Serbian]
- Jović, R. (2012). The history of religious education in the Republic of Serbia. *Pravoslavni katiheta*, 8. [In Serbian]
- Kačarić, N. (2016). *Contribution of religious education in pupils moral forming (empirical validation)*. Novi Sad: Centar za empirijska istraživanja. [In Serbian]
- Karapandžin, S. S. (2011). Religious service in the army of Serbia. *Vojno delo*, 63 (4), 271–291. [In Serbian]
- Kodelja, Z., Bassler, T. (2004). *Religion and education in an open society: A framework for informed dialogue*. Ljubljana. Available at: http://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/y_bosnian_0.pdf. [In Serbian]
- Kuburić, Z. (1997). Attitudes of students towards the introduction of religious studies. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 25, 405–425. [In Serbian]
- Kuburić, Z. (2001). Religion and education between spirituality and ideology. In: N. Sekulić (ed.). *Women, religion, education – Between spirituality and politics*, 85–99. Beograd: Umetničko-istraživačka stanica NANDI. [In Serbian]

- Kuburić, Z. (2002). Religious education as part of education reform. In: Z. Kuburić (ed.). *Religion, religious education, tolerance*, 117–127. Novi Sad: Centar za empirijska istraživanja religije. [In Serbian]
- Kuburić, Z. (2003). Implementation of religious teaching in primary and secondary schools. In: S. Joksimović (ed.). *Religious education and civic education in schools in Serbia*, 96–124. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja. [In Serbian]
- Kuburić, Z. (2005). Religious education in Serbia – Research results. In: M. Sitarski, M. Vučinić (eds.). *Faith – knowledge – peace*, 345–352. Beograd: Beogradska otvorena škola. [In Serbian]
- Kuburić, Z. (2007). Religious education in Serbia and Montenegro. In: E. Kuyk, et al. (eds.). *Religious education in Europe: Situation and current trends in schools*, 165–172. Oslo: IKO Publishing House.
- Kuburić, Z. (2007). Religious teaching in Serbia as an indicator of social transformations. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 32, 153–176. [In Serbian]
- Kuburić, Z. (2008). Theological faculties and religious education in Serbia. *Religija i tolerancija*, VI (9), 23–36.
- Kuburić, Z. (2010). Religious teaching between the past and future. In: M. Sitarski, M. Vujačić, I. Bartulović Karastojković (eds.). *Waiting for the European Union: Stabilization of inter-ethnic and inter-religious relations in the Western Balkans*, Vol. 1, 119–136. Beograd: Beogradska otvorena škola. [In Serbian]
- Kuburić, Z. (2011). Religious education in Serbia – Ten years after returning to the educational system. In: A. Mladenović (ed.). *Religiosity in Serbia 2010: Research on the religiosity of Serbian citizens and their attitude towards the process of European integration*. Beograd: Hrišćanski kulturni centar. [In Serbian]
- Kuburić, Z. (2016). Religious teaching between ontological and legalistic approach. In: M. Blagojević at al. (eds.). *Belief and/or knowledge*, 155–178. Beograd: Institut društvenih nauka. [In Serbian]
- Kuburić, Z. (2018). The analysis of the textbooks for Orthodox religious education in Serbia. In: G. Ognjenović, J. Jozić (eds.). *Education in post-conflict transition: The politicization of religion in school textbooks*, 273–297. Palgrave Macmillan: Palgrave Studies in Religion, Politics, and Policy.
- Kuburić, Z. (2021). *Religion and the mental health of believers*. Novi Sad: CEIR. [In Serbian]
- Kuburić, Z. (2023a). *Dvoranska parish of the Diocese of Kruševac: Sociological studies*. Novi Sad: CEIR. [In Serbian]
- Kuburić, Z. (2023b). The use and abuse of religious education in state schools: Results of empirical research in Bosnia and Herzegovina. In: *Religious education and religiosity of young people* (Annual International Scientific Conference) Book of abstracts, 35–36.
- Kuburić, Z., Dačić, S. (2004). *Methodology of teaching religious studies*. Novi Sad, Beograd: CEIR, Čigoja štampa.
- Kuburić, Z., Vukomanović, M. (2005). Religious education: The case of Serbia. *Sociologija*, 47 (3), 229–255.
- Kuburić, Z., Zotova, A. (2019). *The role of religion, family and education in the process of reconciliation: Differences in the attitudes of the minority and the majority in Bosnia and Herzegovina*. Novi Sad: Centar za empirijska istraživanja religije. [In Serbian]

- Kuburić, Z., Zuković, S. (2010). *Religious teaching at school*. Novi Sad: Centar za empirijska istraživanja religije. [In Serbian]
- Maksimović, I. (ed.) (1998). *Religious education and teaching of religion in public schools in Europe*. Beograd: Ministarstvo prosvete Republike Srbije, Sektor za istraživanje i razvoj obrazovanja. [In Serbian]
- Malešević, M. (2005). “Orthologising” the identity of Serbian youth. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, 53, 135–150. [In Serbian]
- Marinović Bobinac, A. (2007). Comparative analysis of curricula for religious education: Examples of four catholic countries. *Metodika*, 8 (15), 408–424. [In Serbian]
- Midić, I. (2001). *Church dictionary. Orthodox catechism for 1st grade*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]
- Midić, I. (2002). *Orthodox catechism for the 1st and 2nd grades of secondary schools*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]
- Midić, I. (2003a). *Orthodox catechism – Handbook for primary and secondary school teacher*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]
- Midić, I. (2003b). *Orthodox catechism for the 2nd grade of primary school*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]
- Midić, I. (2006). *Orthodox catechism for the 5th grade of primary school*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]
- Midić, I. (2006b). *Orthodox catechism for the 3rd and 4th grades of secondary schools*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]
- Midić, I. (2008). *Orthodox catechism for the 6th grade of primary school*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]
- Midić, I. (2011a). *Orthodox catechism for the 3rd grade of primary school*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]
- Midić, I. (2011b). *Orthodox catechism for the 4rd grade of primary school*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]
- Midić, I. (2012a). *Orthodox catechism for the 7th grade of primary school*. Beograd: Freska. [In Serbian]
- Midić, I. (2012b). *Orthodox catechism for the 8th grade of primary school*. Beograd: Freska. [In Serbian]
- Milenović, Ž. (2012). The importance and need for higher education of competent teachers for religious teaching in school. *Nova škola*, 9–10. [In Serbian]
- Mladenović, A. ed. (2011). *Religiosity in Serbia 2010: Research on the religiosity of Serbian citizens and their attitude towards the process of European integration*. Beograd: Hrišćanski kulturni centar. [In Serbian]
- Mršević, Z. (2009). Religious education and the “Toledo” process. *Religija i tolerancija*, 8 (12), 261–274. [In Serbian]
- Novaković, D. (2006). Constitutional and legal regulation of religious teaching in the Kingdom of SHS – Yugoslavia. *Pedagogija* 61 (1), 52–70. [In Serbian]
- Novaković, D. (2012). Religious legislation of the Kingdom of Yugoslavia. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 33 (2), 939–965. [In Serbian]
- Orthodox catechesis as a compulsory elective subject in primary and secondary school: Programme evaluation and teacher competence*. (2013). Beograd: Zavod za vrednovanje kvaliteta

- obrazovanja i vaspitanja. [In Serbian] Available at: https://prosveta.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/EVALUACIJA_IZBORNOG_PREDMETA_PRAVOSLAVNI_KATIHZIS.pdf (Accessed on 2nd June 2023)
- Radić, R. (2002). *State and religious communities: 1945–1970. Part 1, 1945–1953*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Šuvaković, U., Nikolić, I., Petrović, J. (2023). Religious education in Serbia two decades after its introduction in the school system: Opinions of students and their attitudes on related issues. *Nacionalni interes*, 46 (3), 93–117. DOI: [10.5937/nint46-47830](https://doi.org/10.5937/nint46-47830) [In Serbian].
- Todorović, D. (1996). Religious education in schools: Contribution or not to dialogue and tolerance? In: B. Đurović (ed.). *Religion-church-nation*, 318–326. Niš: JUNIR.
- Veškovac, D., Ilić, D., Milojković, Đ. & Pantelić, Lj. (2023). Presentation of the book Dvoran parish of the Diocese of Kruševac, Sociological study. *Religija i tolerancija*, 40, 369–378.
- Zotova, A., Kuburić, Z., Popov-Momčinović, Z., Brkić, M. A., Wilkes, G. (2021). *Building trust and reconciliation in Bosnia and Herzegovina: Different perspectives*. Novi Sad: CEIR. [In Serbian]
- Zotova, A., Kuburić, Z., Popov-Momčinović, Z., Brkić, M.-A., Wilkes, G. (2021). *Building trust and reconciliation in Bosnia and Herzegovina: Different perspectives*. Novi Sad: Centar za empirijska istraživanja religije. [In Serbian]
- Zuković, S. (2006). Realization of religious teaching in schools – Situation, problems and possibilities. In: E. Kamenov (ed.). *Reforma sistema vaspitanja i obrazovanja u Republici Srbiji*, 279–292. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu. [In Serbian]
- Zuković, S., Klemenović, J. (2012). Compulsory elective subjects into the school and development of democratic values. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, XXXVII-1, 35–47. [In Serbian]